

אגדת האחים ומקום המקדש

מיכאל פדידה

מאמר זה יעסוק באגדה מפורסמת בת 200 שנה, שסופרה על ידי ערבים ויהודים. הגרסה העברית הכתובה הכי ותיקה של האגדה היא זו שהופיעה בספר "מקוה ישראל" לקושטא – 1851. על הספר, ראו: דרורי 2018 ופדידה 2021.

נוסח הסיפור של קושטא (סיפור נ"ט) הינו תרגום כמעט זהה לאגדה שאלפונס דה למרטין, משורר ומדינאי צרפתי, שמע מפי ערבים ב-1832 בעת ביקורו בארץ ישראל, במסע שהוא ערך בלבנט. (למרטין מספר שב-29 באוקטובר 1832, כאשר צפה בזמן השקיעה על הר הבית מהר הזיתים, הוא נזכר ב"אגדת האחים" אותה הגדיר: "אחת האגדות המזרחיות הכי מענגות שנוצרו, שנמסרו ושנשמרו על ידי הערבים").

ספרו של למרטין הופיע בצרפתית: Alphonse de Lamartine. 1843(1835), pp. 435-436. (קושטא השתמש במקור הצרפתי). הספר תורגם לאנגלית.

De Lamartine's Visit to the Holy Land. 1845, pp. 333-334.

הרי תרגום חופשי של הטקסט של למרטין:

"ירושלים הייתה שדה חרוש; לשני אחים הייתה בעלות על חלקת השדה שעליה בנוי היום המקדש. אחד האחים היה נשוי והיו לו ילדים אחדים; האח השני היה ערירי וחי לבד. הם עיבדו במשותף את השדה שירשו מאימם. עת הקציר הגיעה ושני האחים אלמו אלומות וערמו אותן בשתי ערמות שוות בשדה. בלילה, לאח שלא היה נשוי הייתה מחשבה טובה. הוא אמר לעצמו: "לאחי יש אישה וילדים שעליו לפרנס ואין זה צודק שחלקי יהיה שווה לחלקו. הבה אקח מהערמה שלי אלומות

אחדות ואוסיף אותן בחשאי לערמתו. הוא לא יבחין בכך ולכן לא יוכל לסרב לקבלן". ועשה כאשר חשב.

באותו לילה ניעור האח השני ואמר לאשתו: "אחי צעיר, חי בגפו ואין מי שיעזור לו בעמלו או שיעודד אותו ביגיעו. אין זה מן הצדק שניקח אותה כמות של אלומות מהשדה. הבה נקום ונוסיף בחשאי אלומות אחדות לערימתו. הוא לא יבחין בכך ולא יוכל לסרב". הם קמו ועשו כאשר חשבו לעשות. למחרת הגיעו האחים לשדה והופתעו לראות ששתי הערימות נשארו שוות בגודלן ואיש מהם לא יכול היה להסביר את הפלא; היות שהעבירו זה לזה אותה כמות של אלומות, הערימות שלהם נשארו שוות בגודלן. עד שבלילה אחד, כשהחליטו לעמוד על המשמר כדי להבין את הפלא, הם פגשו זה את זה בעודם נושאים אלומות לתיתם זה לזה.

המקום שמחשבה כה טובה ניעורה באותה עת בראשם של שני אנשים, והם היו נחושים להוציאה לפועל, חייב להיות מקום שימצא חן בעיני אלוהים, ובני אדם ברכוהו ובחרו לבנות עליו את בית האלוהים".

כל המעיין בדקדקנות בשתי הגרסאות צריך לדעתי להגיע למסקנה שהגרסה העברית היא תרגום של הגרסה הצרפתית שמקורה ערבי, עם שינויים אחדים. אם נתייחס לאגדה המצוטטת נטו היא תהיה כמעט זהה לגרסה שקושטא כתב על פי למרטין. למרטין ניסח בסיפא: "והאנשים ברכו את המקום ובחרו בו כדי לבנות בית לאלוהים" וקושטא ניסח: "לכן ברכוהו אנשי תבל ויבחרוהו בני ישראל לבנות בית ליי". התוספת של קושטא: בני ישראל בחרו את המקום ואילו אצל למרטין מדובר באנשים, שקושטא תרגם "אנשי תבל".

שייבר (1985) הגיע למסקנה "שקרוב לודאי" שקושטא "הלך בעקבות למרטין". לוינסקי (1968) הראה שהנוסח של קושטא שונה בפרטים אחדים מזה של למרטין וכן טען ש"אפשר להניח שר' ישראל [קושטא] שמע אגדה זו ממקור אחר וצירף את נוסח למרטין". לי אין, כאמור, ספק שקושטא השתמש בנוסח של למרטין והכניס בו שינויים אחדים באופן מגמתי, כפי שנהג לעשות באופן שיטתי למקורות של סיפורים רבים בספר "מקוה ישראל".

נראה בעליל שקושטא "גייר" את הסיפור, אעפ"י שידע בוודאות שמקורו ערבי. (אלפונס דה למרטין ציין שסיפור זה הינו אחד מהאגדות המזרחיות המענגות ביותר, שהומצאו, נמסרו או נשתמרו על ידי **ערבים**). העורך שלו כתב בהקדמה לספר שיש סיפורים בספר שהועתקו מצרפתית (בלשון העברית של ימי הביניים ובעברית של המאה ה-19 להעתיק פירושו לתרגום). אבל לא רק שאין רמז לכך שהאגדה המובאת בספר היא ממקור ערבי, אלא שמהפתיחה נוצר הרושם שזה סיפור יהודי בלעדי, שמניח שקוראיו הם יהודים: "המקום אשר נבנה שם **בית מקדשנו ותפארתנו**, היה מאז שדה ירושה לשני אחים". (סיפור פ"ה בספר, על מרד בר כוכבא, נפתח כך: "אחר אשר נשרף **בית מקדשנו ותפארתנו** על ידי טיטוס"). המקור של הביטוי המודגש הוא ישעיהו סד, י: "בית מקדשנו ותפארתנו... היה לשריפת אש". (במסכת מועד קטן כו א: "הרואה... בית המקדש בחורבנו אומר (ישעיהו סד, י) בית מקדשנו ותפארתנו וגו'").

נראה לי שקושטא עשה בחירות לשוניות מכוונות בתרגומו לאגדה, והרי אחדות מהן:

- במקור הערבי שני האחים ירשו מאימם את השדה ואילו הוא מספר שירשו את השדה מאביהם. ביהדות האם אינה מורישה ואילו באיסלאם הנשים יורשות ומורישות להלכה, אם כי חלקן בירושה קטן מזה של הגברים.

- במקור הערבי מדובר על קציר בלבד ולא על דיש ואילו קושטא מספר שהאחים גם חבטו שיבולים. יתכן שהוא רצה ליישב את הסיפור עם המסופר במקרא ששלמה בנה את בית המקדש בגורן של ארנן היבוסי: "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה, אשר נראה לדויד אביהו, אשר הכין במקום דוד בגרן ארנן היבוסי" (דברי הימים ב ג, א). בגרסה הערבית של הנאואר ראו לעי מדובר על דיש והאחים מחליפים ביניהם אותן מידות נפח של חיטה.

- האחים "מאלמים אלומים" ולא אלומות, שנוכחות בתהלים קכו, ו ובסוף הטקסט הנדון: "ואלומותיו בידו". בכך יש רמז לחלום יוסף: "והנה אנחנו מאלמים **אלומים** בתוך השדה", בראשית לז, ז. רש"י ואבן עזרא מזכירים במקום את "נושא אלומותיו" מתהלים.

כאשר הם קמים בבוקר והם נוכחים לדעת שלא חל שינוי בכמות האלומות שברשותם, מתרגם קושטא: "ויתמהו האנשים" (ולא האחים). ברור שהוא הכיר את הפועל להשתומם, כי הוא השתמש בו בסיפורים אחרים בספר (ו', מ"ד ו-צ"ב). הוא בחר בצירוף הנ"ל, כי מקורו בסיפור יוסף ואחיו: יוסף מושיב את אחיו, לפי סדר לידתם ועל כך נכתב: "ויתמהו האנשים" – בראשית מג, לג. בשני המקרים, קושטא מרמז ליחסים הלא תקינים שהיו בין יוסף ואחיו ואילו בין האחים בסיפור שוררת אחווה הדדית.

קושטא מספר על מפגש האחים בזו הלשון: "ויקר איש אל אחיו ואלומותיו בידו". אין ספק שקושטא מרמז כאן למגילת רות: "ויקר מקרה חלקת השדה לבעז" – רות ב, ג, בה חלק גדול מהאירועים מתרחשים בעת קציר שעורים.

בגלל העובדות הנ"ל ומשום שאינו מופיע בספרות חז"ל ולא הופיע בספרות הרבנית עד לפרסומו ב"מקוה ישראלי", הייתה סברה שהאגדה היא ערבית. (ואכן יש ספרי לימוד לילדים שבהם היא מוצגת כאגדה ערבית).

חיזוק לטענה בדבר המקור הערבי של האגדה, נמצא בעדות הנאואר (Hanauer), חוקר פולקלור נוצרי שחי בארץ ישראל. הוא שמע את הסיפור הנ"ל ב-1864 לערך (כ-30 שנה לאחר פרסום ספרו של למרטיין) משייח' מחמוד, הממונה על הר ציון שבו שוכן קבר דוד. בגרסה זו אין אזכור של שלמה המלך או המקדש, אך המספר זיהה את הר ציון ולא את הר הבית כמקום התרחשות העלילה, שבגללה השדה התברך לעולם ועד. ספרו של הנאואר הופיע באנגלית 1907. הוא תורגם לעברית: הנאואר. 1987, עמ' 118-119. בספר אחר של הנאואר בו מופיע אותו סיפור הוא מעיר שיש גרסה אחרת לפיה מקום העלילה הוא גורן ארונה על הר הבית. Hanauer 1904, pp. 106-108, 119 n. 38.

הספק לגבי הטענה שמקור הסיפור הוא ערבי התעורר לנוכח העובדה הבאה: בעיתון "הצפירה" (יומון שהתפרסם בווארשה) מ-11 באוגוסט 1897, הופיעה רשימה קצרה תחת הכותרת "הגדות אם" בחתימת א"ך [איש הרוח], כלומר סופר, בלשון העברית של סוף המאה ה-19 במזרח אירופה. א"ך הינו אלברט (אברהם) כ"ץ עורך "הצפירה" בברלין. ברשימה מופיע תרגום של יצירה קצרה

של הסופר היהודי-גרמני ברתולד אוארבך, Berthold Auerbach – 1812-1882 שהופיעה באסופה לכבוד חתונת הכסף של נסיך באדן, משנת 1881. ביצירה מספר אוארבך שאימו נהגה לספר להם את "אגדת האחים", כאשר הוא ואחיו רבו בילדותם. אימו שמעה את הסיפור בילדותה מפי רב שגר בשכונת להוריה. חשבון פשוט מראה שאימו שמעה את הסיפור בשלהי המאה ה-18. כלומר עוד לפני פרסום האגדה על ידי למרטין בספרו "מסע במזרח (הקרוב)", משנת 1835. מכאן עולה אולי שהסיפור הזה מקורו יהודי, או למצער שזה סיפור שסופר גם על ידי יהודים וגם על ידי ערבים ואין לדעת בוודאות מהו מקורו. (עמוס אילון הקדיש לאוארבך עמודים אחדים, בספרו "רקוויאם גרמני". הוא כותב שהיום לא קוראים כמעט את הסופר הזה, אבל בשעתו הוא היה סופר פופולארי וטורגנייב השווה אותו לדיקנס. אילון. 2004, עמ' 167-171).

בגרסה של אוארבך יש תוספת מעניינת – שלמה המלך התלבט היכן להקים את המקדש ובעת שנדדה שנתו שמע קול שהפנה אותו לאחים והוא צפה בהם בעת שהם מעבירים אלומות זה לזה, אך לא במפגש ביניהם (אם כי ברור מהסיפור, שבדיעבד נודע לו בוודאי על המפגש הדרמטי והמרגש ביניהם). ימים אחדים לאחר מכן קנה מהם את השדה עליו בנה את המקדש. לגרסה הזו בגרמנית, ראו: Bettelheim, 1907, pp. 13-14.

יש מן האירוניה בגרסה בה שלמה, החכם מכל אדם, אינו יודע היכן להקים את בית המקדש. הוא נזקק לתיווך של הציפורים כדי לגלות את המקום שראוי לשמש מקדש. אמנם הוא ידע לפתור חידות ותעלומות, אבל נזקק למעשה נדיבות של אנשים פשוטים, ששם לא נודע באגדה, כדי לדעת מהו המקום.

אוגוסט קופיש (מגלה "המערה הכחולה" בקפרי, יחד עם עוד שניים) פרסם שיר ב-1836, (שהובאה במאמר של שייבר 1985) על "אגדת האחים", שדומה לגרסה של אוארבך. שם השיר הוא: **Die Sage von Salomons Moschee** – "הסאגה של מסגד שלמה" _ Kopisch, 1856.

בגרסת קופיש שלמה מנסה לבנות את בית המקדש ללא הצלחה. בעודו מוטרד הוא לומד מציפורים (שהרי החכם מכל אדם ידע את שפת החיות והעופות) על שני האחים שמעבירים זה לזה שיבולים, איש ללא ידיעת אחיו. בעקבות עצת הציפורים, שלמה מגיע לשדה האחים בדיוק ברגע שבו הם נתקלים זה בזה והם מבינים שכל אחד מהם דאג לרעהו והוא מבקש מהם את חלקת האדמה שלהם לבניין בית המקדש.

לדעתי, אין להוציא מכלל אפשרות שקופיש הושפע מגרסה יהודית ששמע בברסלאו (אז בפרוסיה בה נולד), בפראג, בווינה, בנאפולי או ברלין בהן הוא שהה, לפני 1836, שנת כתיבת השיר. גרסת קופיש פורסמה באסופה Libanon בווינה 1855, שנערכה על ידי לודוויג אוגוסט פרנקל. פרנקל ביקר בירושלים 1856 וכתב בגרמנית ספר חשוב על היהודים בה. שם הספר – "ירושלימה". הספר תורגם לעברית זמן לא רב לאחר צאתו ואין בו התייחסות ל"אגדת האחים".

יעקו כהן מפרסם את האגדה בהונגרית ב-1863 בכתב עת יהודי בלבוש שירי. בגרסה זו, שלמה מוטרד בשאלה היכן לבנות את בית המקדש. בחצות הלילה הוא יוצא לשדה והוא עד למפגש בין שני האחים. כהן יעקו הושפע כנראה משירו של קופיש ישירות או דרך פרסומו באסופה של פרנקל. יש לזכור שכהן יעקו ופרנקל היו נתינים של הקיסרות ההבסבורגית ששפתה הרשמית הייתה

גרמנית. תקציר של השיר מופיע במאמרו של שייבר, שמביא מידע זה. הוא מוסיף שאורבן באלאז' ההונגרי מביא את האגדה בספרו מ-1861 על מסעו באסיה הקטנה וביוון, שאותה הוא שאב ממקור ספרותי – למרטיין. המחבר מזכיר את שאטובריאן כמקור האגדה, אבל שייבר משוכנע שהמקור הוא למרטיין, כי אגדה זו אינה מופיעה בספר המסעות של שאטובריאן.

חוקר הפולקלור יום טוב לוינסקי, שנולד ב-1899 בזמברוב שבצפון מזרח פולין (שהיא גם עיירת הולדתו של הרב שלמה גורן), מספר ששמע את האגדה בגרסה דומה לזו של אוארבך מפי המלמד שלו בחדר ב-1908, בקירוב, כשהיה בגיל 9. המלמד הוסיף לאגדה שאלומות האחים הפכו לאבנים גדולות לבניין בית המקדש. (לוינסקי. 1968, עמ' 37-38). חבל שלוינסקי לא פירט בדיוק מהי הגרסה ששמע בילדותו).

לא ברור אם המלמד קרא את הסיפור מהפרסום ב"צפירה" שנים ספורות קודם לכן, או שהיה נפוץ במזרח אירופה, כשם שהיה נפוץ כנראה בגרמניה ואולי גם בארצות אחרות במערב אירופה ומרכז אירופה.

לקהילת טטואן, שדיברה ניב של לדינו, היו קשרים עם קהילות ספרדיות אחרות (באיטליה למשל) ולכן היינו מצפים שהגרסה שלהם תהיה דומה לגרסת קושטא. (הגרסה שלהם נרשמה על ידי חוקר הפולקלור, הספרדי ארקדיו דה לריאה פלצין – Arcadio de Larrea Palacin). מסתבר שהיא דומה דווקא לגרסת קופיש הגרמני – שווארצבוים 1968. (משיחה שערכתי עם איש ספר יליד טטואן, נודע לי שהוא לא שמע את הסיפור בילדותו והוא נודע לו בבגרותו ממקורות יהודיים – אולי מדרשה. הוא גם שלל אפשרות של השפעה גרמנית על מסורת הסיפורים של יהודי טטואן).

ורד טוהר, מרצה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן, שחקרה את שתי הגרסאות, עמדה על ההבדל ביניהן. בעוד שהגרסה הערבית מקדימה בהרבה את סיפור האחים לבחירת המקום על ידי שלמה לבניית המקדש ומצמצמת את מעורבותו, הגרסה של אוארבך מרחיבה את חלקו ומסמיכה מבחינת הזמן את הסיפור לבניית המקדש. כאמור הגרסה של קושטא (שדומה ביסודה לגרסה הערבית ושהתפשטה אח"כ בספרות לילדים) קושרת בין הסיפור לבין ההחלטה המאוחרת של בני ישראל להקים במקום את בית המקדש, שכן ה' חפץ במקום בו נעשה המעשה הטוב.

קושטא, בניגוד ללמרטיין, לא מזכיר את שלמה. אולם אם נעיין היטב בגרסת למרטיין (שקושטא אימץ) ונדייק, נראה שגם בגרסה המצוטטת של למרטיין מפי הערבים, לא נזכר שלמה. הוא נזכר רק בפתח של למרטיין לאגדה: "הנה איך הם [הערבים] מספרים ששלמה בחר את שטח המסגד". הכוונה לשטח שעליו עמד בית המקדש ועל חורבותיו נבנו מסגד "אל-אקצא" ו"כיפת הסלע" שנקראה על ידו בטעות "מסגד עומאר", כי המבנה של "כיפת הסלע" אינו מתפקד כמסגד. למרטיין לא טעה לחשוב ששלמה מדבר על המסגד כי אז הוא היה חוטא באנכרוניזם. הראיה – בעמודים אחדים לפני כן הוא כתב שבמקום של המקדש הוקמו שני מסגדים טורקיים שזו כמובן טעות, כי אלה מבנים ערביים.

גם שאטובריאן שביקר בירושלים ב-1806 התייחס ל"כיפת הסלע" כמסגד. הוא אף קרא לו בשם "מסגד הסלע": Gameat – el – Sakhra. Chateaubriand. 1814, p. 347.

הוא הדין לגבי מארק טוויין שביקר במקום ב-1867 וקרא ל"כיפת הסלע" "מסגד עומאר" (Twain, 1869, pp. 578-581).

מה מקור המונח "מסגד שלמה"? הצלבנים קראו למסגד אל אקצא "מקדש שלמה" – Templum Salomonis=Palatium Salomonis, כי הוא הוקם על שטחו של ארמון שלמה לשעבר. אבל ברור שאין הכוונה ששלמה בנה אותו אלא כאמור שהוא הוקם על חורבותיו של הארמון. ראו: Pringle, 2007, pp. 417-434.

אצל הנאואר אין איזכור של שלמה והוא קושר כאמור את הסיפור לקבר דוד. הוא גם מתייחס לאללה. הנאואר ידע ערבית. למרטיין לא ידע כנראה ערבית והוא נעזר במתורגמן.

לגבי ההבחנה של טוהר – לא נראה לי שזו הבחנה קריטית. הדגשת חלקו של שלמה בסיפור, רק מוסיפה לו נופך. הבסיס של הסיפור הוא אהבת האחים. הראיה היא שאימו של אוארבך סיפרה את הסיפור כאשר הוא רב עם אחיו, כלומר שהדגש הוא על האחים. החשיבות של הופעת שלמה בסיפור היא רק בזיהויו כסיפור יהודי. השוני בין שתי הגרסאות מעיד שיש לו שתי מסורות שונות שנפוצו כנראה באפיקים גיאוגרפיים ותרבותיים שונים.

אפנה עכשיו להשוואות נוספות בין הגרסאות השונות של האגדה. תחילה אשווה בין גרסת קושטא לזו של יעבץ.

הגרסה של יעבץ דומה לזו של קושטא, רק שבעיבוד שלו נשמטו האלוזיות הלשוניות שלו ומטרתן הייתה "לגיייר" את הסיפור שהוא ידע שמקורו ערבי. (בגרסה של יעבץ מופיעות אלומות ולא אלומים. האחים התפלאו כאשר ראו בבוקר שלא נגרע מאומה ממספר האלומות שלהם, בעוד שקושטא מנסח את העניין כך: "ויתמהו האנשים בראות העמרים שוים". התוספת של קושטא שהאחים חבטו שיבולים נשמטה בגיסת יעבץ).

יעבץ הסתמך ללא ספק על גרסת קושטא, רק שהכניס בה ארבעה שינויים. ראשית, הוא פישט את העברית הנמלצת של קושטא והרחיב את תיאור מחשבות האחים.

ההבדל השני הוא שאצל קושטא האח הנשוי נועץ באשתו והיא משתפת אתו פעולה בהסכמה ואילו אצל יעבץ אין מעורבות כזו.

ההבדל השלישי – אצל קושטא לא ידוע מי הבכור ומי הצעיר ואילו אצל יעבץ האח הבכור הוא הערירי. יתכן שיעבץ ייחס את הבכורה לאח הערירי, כדי להדגיש שהוא נדיב יותר מאחיו. כי לפי הדין במקרא הוא היה צריך לקבל שני שלישי מהירושה ואילו בסיפור חלקו בירושה שווה לזה של הצעיר. (לפי דיני האיסלם האחים יורשים בשווה ללא הבדל בין הבכור לבין אחיו).

שלושת השינויים האלה אינם מהותיים לדעתי. אבל השינוי הרביעי הוא אכן מהותי. קושטא מזכיר את שם האל בעלילה פעמיים ואילו יעבץ אינו מזכיר אותו. בסיום, בשתי הגרסאות שניהם מזכירים את שם האל. (קושטא: והנה חפץ ה' במקום ההוא...ויבחרוהו בני ישראל לבנות בית לה'". יעבץ: "ה' ראה את מעשה האחים ויברך את המקום...ובאחרית הימים בנה שלמה מלך ישראל במקום הזה את בית המקדש").

במאמר מוסגר אני רוצה להצדיק את עריכת ההשוואה הנ"ל, שנראית לכאורה דקדקנית. זאת אעשה בציטוט דבריו של דינבורג (תש"ט): "ספריו של קושטא... שימשו דוגמא ומופת ליעבץ [לספרי הלימוד שלו ועל דרך השימוש באגדות חז"ל לנוער]; גם סיפורו של יעבץ על מקום בית המקדש ("שני אחים") שהוא מצוי כמעט בכל ספרי הקריאה [מקראות] הוא, לקושטא (מקוה ישראל, ספור ע"ט)" – עמ' 243-244, הערה 22. על דמותו של יעבץ ועל האסופה שלו "שיחות מני קדם" מ-1887, שזכתה להצלחה – ראו צפי זבה-אלרן, 2017. עמ' 98-130.

ההבדלים בין גרסת קושטא לגרסת יעבץ מאפשרים בקלות לזהות במקראות שונות שבהן הסיפור הופיע מהו המקור ששימש אותם, קושטא או יעבץ. כך מיכה יוסף בן גוריון [ברדצ'בסקי] הביא ב"מקור ישראל" את גרסת קושטא ואילו יעקב פייכמן ב"ספר הארץ" הביא את גרסת יעבץ והוא מביא אותה בשמו.

להלן לוח המביא את הגרסאות השונות של האגדה לפי פרטים אחדים:

השוואה בין גרסאות שונות לפי פרטים אחדים של האחים				
מקור	רווק/ עם ילדים	בכור/ לא בכור	עשיר/ עני	חשבו סימולטנית?
למרטין				
קושטא	+	אין אינפורמציה	שווים	כן, הרווק ראשון
יעבץ	+	הרווק הוא הבכור	שווים	כן, הרווק ראשון
הנאואר	+	תאומים	שווים	הרווק הקדים קצת את אחיו
גרסה שניה				
אוארבך	+	אין אינפורמציה	הרווק עני הנשוי עשיר	כן, הרווק
קופיש	אין אינפורמציה	אין אינפורמציה	אין אינפורמציה	במעשה
טטואן	+	אין אינפורמציה	שווים	כן, הרווק

מהלוח המשווה בין שני הטיפוסים של הגרסאות ניתן לראות שבאופן כללי יש דמיון רב בין שש הגרסאות למעט הבדלים זעירים. בכל הגרסאות מדובר בשני אחים ששווים בעשרם כשאחד מהם רווק והשני נשוי עם ילדים, למעט גרסת אוארבך שבה הרווק הוא עני ובכל זאת הוא דואג לאחיו העשיר.

הנקודה המעניינת היא שבכל הסיפורים האחים חושבים זה על זה סימולטנית (או בהפרשי זמן קצרים וזניחים), אבל בכל זאת המספר בוחר להציג ראשון את האח הרווק, כי על פניו נראה שהוא נזקק פחות מאחיו המטופל בילדים ולכן טבעי שהוא יחשוב ראשון על אחיו. (בגרסה של קופיש שני האחים פועלים סימולטנית במחשבה ובמעשה).

המחקר באגדה שלנו עסק בעיקר בשאלת המקור הלאומי של היצירה, ערבי או יהודי, ודן פחות בתוכנה, שעל פניו הוא נראה פשוט. נראה לי שיש מה להגיד עליה: בגרסה של אוארבך האלמנט האגדי ברור – שלמה שומע "קול" שמוליך אותו לשדה האחים, וכשהוא מגיע לשם הוא לומד על מעשה האחוה הנפלא שלהם. (במסורת של יהודי טטואן – עוף השמים מוליך את הקול). אולם גם בגרסה הערבית ובגרסת קושטא יש לפחות פרט אחד שמכניס אלמנט פלאי, ומשווה לעלילה נופך של אגדה: האחים מעבירים זה לזה בדיוק אותה כמות של אלומות. יחסי השוויון וההדדיות ביניהם הובילו באורח פלא לתוצאה הזו. כל אחד היה מוכן לוותר לאחיו, מתוך ראיית צרכיו של השני. לכן לא ייפלא שבסיפור בגרסת הנאואר – האחים הם תאומים. הוויתור של האח הרווק מובן יותר מזה של האח הנשוי. יש העצמה של האחוה בזה ששניהם ויתרו תוך חשיבה אחד לטובת השני. בנוסף לכך, שני האחים רצו לתת מתנה בסתר, שהיא נתינה לא תועלתנית, כי היא אינה יוצרת אצל המקבל אי נעימות או התחייבות לגמול לנותן.

יש להניח שגם אם מקור הסיפור הוא ערבי, הרי שהוא נכנס לפולקלור היהודי, בהיותו סיפור תיקון למדרש בבראשית רבה (שווארצבוים 1968). בספר בראשית בסיפור הרצח של הבל על ידי קין כתוב: "ויאמר קין אל הבל אחיו. ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (פרק ד', ח'). פסוק זה סתום (מה אמר קין להבל?) ואין תימה שהמדרש (בראשית רבה) מצא כאן מקום לפרש כממלא פער בסיפור. אחת הדעות במדרש היא כדלהלן: "ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי אמר: שניהם נטלו את המטלטלין ושניהם נטלו את הקרקעות ועל מה היו מדיינים? אלא זה אומר בתחומי בית המקדש יבנה וזה אומר בתחומי בית המקדש יבנה. שנאמר ויהי בהיותם בשדה ואין שדה אלא בית המקדש... שנאמר "ציון שדה תחרש" – מיכה ג', י"ב – ומתוך כך "ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו". הרצח הראשון נסב, אפוא, על ריב האחים שרצו שהמקדש יהיה בנחלתם ואילו בסיפור האחים המקדש נבנה במקום בו באה אחוות אחים מופלאה לידי ביטוי שיותר מאוחר נחרב בגלל שנאת חינם.

מעניין שרש"י נמנע שלא כהרגלו מלהביא את המדרשים על תוכן הריב המילולי בין קין להבל, אעפ"י שהכיר אותם, ופירש: "ויאמר קין אל הבל – נכנס עמו בדברי ריב ומצה להתעולל עליו להורגו. ויש בזה מדרשי אגדה, אך זה ישובו של מקרא".

תפוצת האגדה – במזרח אירופה (החל מראשית המאה ה-20) ובארץ ישראל (לפחות החל משנות העשרים של אותה מאה), הופצה גרסת קושטא באמצעות יעבץ במקראות אחדות המיועדות בעיקר לילדים: ש. בן ציון כלל את האגדה במקראה שלו בשנת 1920 וייחס אותה למסורה ערבית – עמ' 21 (הסיפור הובא בפרק: "בקרובינו, מן החיים שבבית האב ובבית הספר"). הסיפור גם הובא במקראה לילדים מפי זאב יעבץ: יעקב לרנר ויצחק ברקמן. 1925, עמ' 56-58 (הוא הובא בפרק שכותרתו: "בין אדם לחברו").

יעקב פייכמן הביא את הסיפור בשם זאב יעבץ. "ספר הארץ". 1927, עמ' של"ט. מיכה יוסף בן גוריון [ברדיצ'בסקי] הביא את האגדה בספרו "ממקור ישראל", וציין כמקור את הספר "מעשה נסים" של שלמה בכור חוצין, שלקח אותה מ"מקוה ישראל" של קושטא – 1938, עמ' קע"א; אפרים ומנחם תלמי הביאו את הסיפור בשם זאב יעבץ. 1956, עמ' 70. דבורה עומר עיבדה את האגדה לגיל הרך – 2013. (הסיפור מוכר גם לחרדים בישראל).

בארה"ב, הסיפור הופץ דרך ספרו של לוי גינצבורג Vol. 4 The Legends of the Jews, (הספר תורגם לעברית בשם "אגדות היהודים"), שיצא בראשית המאה העשרים. הוא קשר אותו לפסוק בתהלים קל"ג, א': "הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד". גינצבורג מפנה בהערה לקושטא ולאוארבך, אבל בעצם הגרסה שלו דומה מאוד לזו של אוארבך ולא לזו של קושטא. חוקרים העירו שטענתו של גינצבורג שקושטא שאב את הסיפור מאוארבך הינה מוטעית, כי גרסתו של אוארבך פורסמה רק ב-1881, 30 שנה לאחר הפרסום של קושטא ב"מקוה ישראל".

בספר היסטוריה לילדים שיצא ב-2010 הובאה גרסה דומה לזו של אוארבך והיא הוגדרה כאגדה ערבית. יהודית ליפשיץ ואחרים. 2010, עמ' 142-143.

לסיכום: יש דיעה שהאגדה היא ערבית במקורה (שייבר), אך מנגד יש הסבורים שהיא אגדה יהודית במקורה (גינצבורג, יום טוב לוינסקי, שווארצבוים וקוסמן). ורד טוהר מחזקת את הטענה שמקור האגדה הוא יהודי:

"Research shows that the Muslim tradition adopted the Jewish tradition of the Temple and recycled it to sites sacred to the Muslims. These traditions were transmitted by Jews or Christians who had converted to Islam." – Tohar. 2017, p. 264 n22.

הטיעון הזה אינו מכריע סופית את הוויכוח בדבר מקור האגדה – יהודי או ערבי, כי היא לא מופיעה במקור יהודי כתוב, לפני קושטא. (היו שסברו בטעות ועדיין סבורים שהאגדה נזכרת במדרש כלשהו).

לעניות דעתי, לא ניתן להכריע באופן ודאי האם מקור אגדת האחים הוא יהודי או ערבי, אך ברור שהיא הייתה נפוצה בקרב ערבים ויהודים כאחת, לפחות החל מסוף המאה ה-18. בקרב הערבים הייתה גרסה אחת ואילו בקרב היהודים היו שתי גרסאות – הראשונה דומה לזו שהייתה לערבים. קושטא אימץ אותה מלמרטין וממנו היא נפוצה לעיראק, למזרח אירופה, לארץ ישראל ולמדינת ישראל. (הגרסה העברית הנ"ל הופיעה שוב ב"ספר מעשה נסים" שנדפס בבגדד ב-1890, בדפוס של הרב שלמה בכור חוצין, עורך הספר).

הגרסה השנייה היא זו של אוארבך, יעקו כהן, גינצבורג (ארצות הברית) ויהודי טטואן, בה שלמה תופס מקום חשוב בעלילה. (גרסתם של קופיש ושל יהודי טטואן עם שלמה והציפורים דומה לגרסה השנייה, אם כי לא ברור מנין הם שאבו את גרסתם). נראה שגרסת קושטא הייתה נפוצה יותר מזו של אוארבך.

הערות ביבליוגרפיות

הדיון שלי מסתמך על מחקרים שונים, שהחשוב שבהם בהיותו גם החלוץ בחבורה הוא: Scheiber. 1985. מאמר זה פורסם לראשונה ב-1952. מאמר זה הוא המאמר הכי מקיף בנושא וכל החוקרים שעסקו בסיפור מתייחסים אליו, אם כי הם לא תמיד מסכימים אתו.

המחקר הנגיש ביותר בקשר לאגדת שני האחים, הינו של ורד טוהר. 2015. המאמר זמין באינטרנט. במאמר אחר שלה, דנה טוהר בכל הגרסאות של האגדה מאז פרסומו על ידי למרטין בשנת 1835 עד

שלחי המאה ה-20. בסופו של המאמר היא מסווגת את הגרסאות לשתי קבוצות, כפי שתיארתי לעיל. (תשע"ח. עמ' 68).

ראו גם מאמר נוסף שלה: Tohar, 2017, pp. 256-270, שמציג בצורה טובה את ספרות המחקר על "אגדת האחים".

מאמר חשוב נוסף הוא של שווארצבוים מ-1968. המאמר התפרסם גם בספרו: "ממקור ישראל וישמעאל", 1975. הוא סבור שהאגדה היא תיקון לאגדה הודית ישנה על שני שותפים בחנות שאחד מהם הוא נוכח והשני צדיק, שתורגמה לערבית במאה השמינית. מקור ערבי זה תורגם לעברית במאה ה-13. האגדה היא אחד הסיפורים באוסף ההודי שנקרא "כלילה ודמנה". הוא החוקר הראשון שקישר בין האגדה לבין המדרש על קין והבל שרבו על אדמת מי מהם, יבנה המקדש.

קוסמן בספרו "מסכת השלום", 2014, בייחוד עמ' 21-46 ועמ' 312-319, מביא בדיון שלו סיכום בהיר של ספרות המחקר על "אגדת האחים". הוא מצטט שם את דעת הרמב"ם ("הלכות בית הבחירה" ב', ב') על אירועים שהתרחשו במקום שעליו הוקם בית המקדש ובין היתר הוא מונה את המזבח שהקריבו עליו קין והבל את מנחתם: "ומסורת ביד הכול שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה – הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה והוא המזבח שעליו הקריב קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון כשנברא קורבן".

יוסף בן מתתיהו מספר ב"תולדות מלחמת היהודים ברומאים", על מסורת שקושרת בין הר הבית, עקידת יצחק וגורן ארונה. ראו, יוסף בן מתתיהו. 2009. נספח 8 – הר הבית בתפיסת יוספוס והמונחים שהוא נוקט כדי לציין, עמ' 655-658.

אגדת האחים כה נפוצה שהיא הופיעה עם שינויים אחדים כסיפור סופי (צופי) בספרו של Idries : Shah

.Caravan of Dreams, p. 143

א. אין ציון של מקום התרחשות העלילה.

ב. הסיום של הסיפור שונה. האחים העבירו זה לזה שקי חיטה באותה כמות במשך שנים מבלי להבין מדוע כמות החיטה שלהם לא השתנתה בגודלה.

נראה לי שאידריס שאך אימץ את האגדה "שלנו" והפך אותה לסיפור סופי.

הספרות הענפה שדנה ב"אגדת האחים" שקושטא היה הראשון שפרסם אותה בכתובים בעברית, היא שנתנה פרסום למקראה שלו. זו הסיבה שבגללה כללתי את הנספח הזה במחקר שלי.

אולם יש סיבה נוספת שבגללה כללתי את הנספח הנ"ל שמספר בין היתר את קורותיו של הסיפור וגלגוליו בספרות בעברית. יש ראייה שמוכיחה שגם קושטא ראה בסיפור נ"ט סיפור חשוב שנגע אל לבו.

הראיה: שנתיים לאחר צאת המקראה היה קושטא מעורב בהוצאת הספר: "אליעזר ונפתלי" ובתרגומו. (קושטא והמתרגם של הספר פיורינטינו כתבו הקדמה ארוכה לספר. שמותיהם מופיעים בסוף ההקדמה, כאשר קושטא מופיע ראשון ופיורינטינו שני). כל הקורא את הספר הזה, ימצא דמיון מפתיע בינו לבין סיפור נ"ט. אליעזר ונפתלי היו אחים תאומים וכל אחד מהם הקריב את אושרו למען אחיו. בעלילת הספר מתואר לילה שבו נדדה שנתם של שני האחים, כי שניהם היו טרודים במחשבות איש על אושרו של אחיו – עמ' מז-מח, כפי שנדדה שנתם של האחים בסיפור נ"ט. (בכותרת הספר לאחר שם הסיפור כתוב: "והוא סיפור אהבת שני אחים מבני הכהנים נאהבים ונעימים..."). לא אפרט יותר ואני מקווה שהקורא יתפנה לקרוא את הספר "אליעזר ונפתלי" ויווכח בעצמו שבתוכנו הוא רפליקה לסיפור נ"ט.

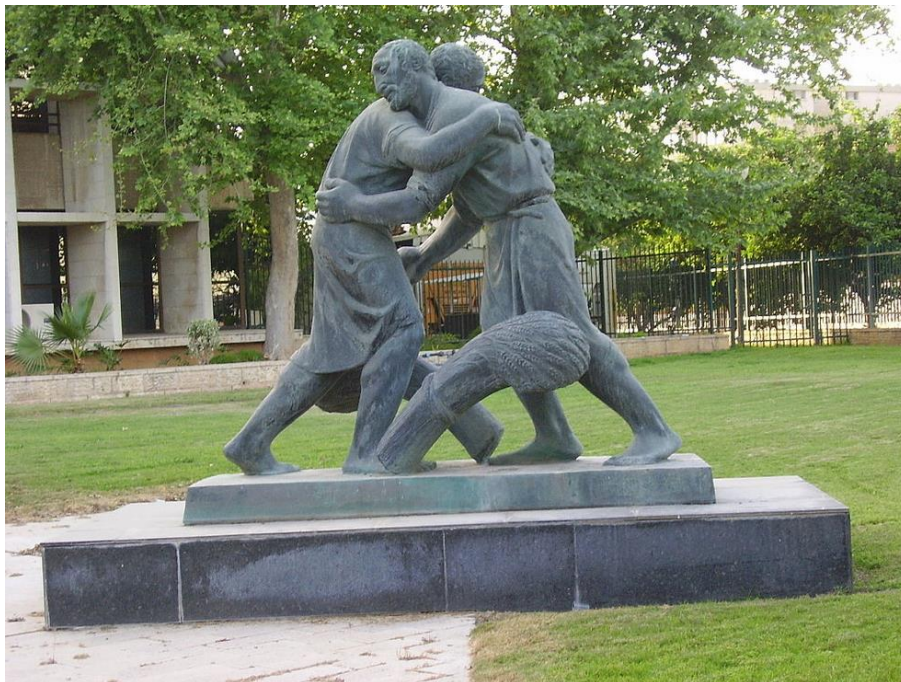
הפסל "אחוות האדם"

נתן רפפורט יצר את הפסל "אחוות האדם" בעקבות הסיפור הנ"ל. הפסל הוצב במאי 1987 בבית החולים "שיבא" בתל השומר, שלושה שבועות לפני מותו של הפסל. ארונו של הפסל הוצב ליד הפסל בתל השומר ומשם יצאה ההלוויה לפתח תקוה – שם הוא נקבר.

הפסל רפפורט (יליד 1911) התחנך בבתי ספר עבריים בווארשה, אבל רק בבגרותו המאוחרת הוא התוודע לסיפור, בגרסה של זאב יעבץ ויצר דגם ראשוני של הפסל. בעקבות הסכם השלום שהתגבש בין ישראל ומצרים ונחתם ב-1979 יצר רפפורט את הדגם האחרון של הפסל. הרעיון המקורי שלו היה להציב את הפסל בגבול ישראל-מצרים, לציון הסכם השלום בין שתי המדינות. בגין וסאדאת נתנו את הסכמתם לרעיון. סאדאת הסכים להצבת הפסל בגבול שתי המדינות, אך ביקש גם שתקיים תפילה משותפת בסנטה קתרינה. אולם על אף תחינותיו של הפסל בנידון, הוא לא זכה לתמיכה כספית מממשלת ישראל והדבר גרם לו לצער רב. לכן הוא פנה לבסוף בבקשת מימון לעשיית הפסל למגן דוד אדום באמריקה. בסופו של דבר שני הרעיונות לציון סמלי של השלום: הצבת פסלו של רפפורט על גבול מצרים-ישראל ותפילה משותפת בסנטה קתרינה, כפי שסאדאת הציע – לא התממשו.

יש להעיר, שגרסת האגדה שנמצאה בעזבונו של הפסל היא זו שהייתה נפוצה בספרות העברית, בעיקר בספרות לילדים, ויוחסה במפורש לזאב יעבץ, אך היא בעצם דומה לגרסה של קושטא, שגם בה כאמור אין זכר לכך שמקורה באגדה ערבית. (בעיזבון של הפסל נמצא צילום של הסיפור ונראה שהוא נלקח מספר לימוד לילדים בכיתות הנמוכות, שכן הוא מנוקד והפונטיים גדולים בגודל של 4 מ"מ).

בפסל וכן בשמו אין סימני זיהוי לאומיים או דתיים ולכן הוא בעל אופי אוניברסאלי. הפסל לא ידע שאגדה זו קיימת גם במסורת העממית הערבית. אימתי נקודה זו עם בתיה דונר ועל כך נתונה לה תודתי. המידע הנ"ל מופיע בספר מקיף ויסודי על הפסל ויצירותיו. בתיה דונר. 2014. ראו גם גולדשטיין, 1979. (כאשר סיפר רפפורט את אגדת האחים לעיתונאי דב גולדשטיין הוא השמיט את הסיפא של האגדה, שבמקום המפגש בין האחים נבנה בית המקדש על ידי שלמה. מכאן שהוא ייחס לאגדה משמעות אוניברסאלית).

הפסל "אחוות האדם" של נתן רפפורט (מקור: Dr. Avishai Teicher, ויקיפדיה – "אחוות אחים")

מן הראוי להקדיש דיון למיקום המדויק של הפסל בבית החולים תל השומר. הפסל הוצב בחזית בניין מרכז שירותי הדם של מגן דוד אדום בשטח בית החולים ב-1987, השנה שבה נחנך בניין מרכז הדם בתל השומר. בנק הדם ניזון מתרומות דם של מתנדבים. תרומת הדם היא ביטוי לאלטרואיזם ולאחוה האנושית, כפי שהיא באה לידי ביטוי אידיאלי בסיפור האחים, שכן לא נוצר קשר בין התורם לבין הפציינט שלגופו יוחדר הדם של התורם והתורם אינו מקבל פיצוי כספי.

באנגליה תרומת הדם היא פעולה שאין בה גמול כלשהו לתורם. בישראל, לעומת זאת, תורם הדם מקבל תמורה מסוימת בכך שהוא או בני משפחתו הקרובים יהיו זכאים לקבל עירוי דם, אם יזדקקו לזה, במשך שנה ממועד תרומת הדם. בארה"ב מתירים לעתים לתת פיצוי כספי לתורם הדם. ראו: Titmus. 1997.

בשם הפסל יש רמז למשמעות הכפולה של המילה אחווה: אהבת אחים ורעות אמיצה בין אנשים שאינם בהכרח קרובים. הצירוף "אחוה ואהבה, שלום ורעות" מוכר מ"שבע ברכות". הפסל נקרא בויקיפדיה "אחוות אחים", בעקבות סיפור האחים, אך שמו הוא אחוות האדם. באנגלית – brotherhood of man.

רשימת מקורות

- אוארבך, ברתולד. "הגדות אם". הצפירה. ווארשה: 11/8/1897.
- אילון, עמוס. רקוויאם גרמני. הוצאת דביר, 2004.
- בן גוריון, מיכה יוסף [ברדיצ'בסקי] – עורך. "מעשה של בית המקדש". בתוך ממקור ישראל, מעשיות וסיפורי עם. תל אביב: דביר, 1965 (1938), עמ' קעא.
- בן מימון, משה – הרמב"ם. ספר משנה תורה – מפעל משנה תורה. הוצאת ישיבת "אור וישועה" בשיתוף ישיבת "תורת חיים", תשס"ט.
- בן מתתיהו, יוסף. תולדות מלחמת היהודים ברומאים. תרגום מיונית והקדמה – ליזה אולמן. ירושלים: כרמל, 2009.
- גולדשטיין, דב. "יוצר האנדרטה בוורשה לזכר מרד הגיטו מכין אנדרטת שלום בגבול ישראל-מצרים". מעריב, 20 ביולי 1979. זמין ב-[ספרייה הלאומית](#).
- גינצבורג, לוי. אגדות היהודים. רמת גן: מסדה, 1975-1966.
- דה פלוריאן, ז'אן-פייר קלריס. אליעזר ונפתלי. בתוך מוסר אב. חלק ראשון. ליוורנו: שלמה בילפורטי וחברו, 1853 (1803). זמין ב-[HebrewBooks](#).
- דה פלוריאן, ז'אן-פייר קלריס. מגלת אליעזר ונפתלי. כולל פתיחה של הסופר על מקור הסיפור. ווארשה: דפוס אפרים בוימריטטער, 1864. זמין ב-[Google Books](#).
- דה פלוריאן, ז'אן-פייר קלריס. אליעזר ונפתלי: שיר ידידות. Prag: I. Troller, 1867. זמין ב-[HebrewBooks](#).
- דונר, בתיה. נתן רפפורט – אמן יהודי. ירושלים: יד יצחק בן צבי, גבעת חביבה יד יערי, 2014.
- דינבורג, ב [בנציון]. "ב"צ רפאל הכהן פריצי וספרו פתח עיניים (לדמותה של ההשכלה באיטליה)". תרביץ כ תש"ט, 1948/49. עמ' 241-264.
- דרורי, איתמר. "מקוה ישראל לר' ישראל קושטא (1851) – ראשיתו של הסיפור היהודי המעובד לנוער. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ל"ב, תשע"ט 2018. עמ' 55-88. זמין ב-[כאן](#).
- הנאואר, גיימס אדוארד. אגדות מארץ הקודש – פולקלור מוסלמי, נוצרי ויהודי. משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1989 (1907).
- זבה-אלרן, צפי. זיכרונות חדשים – אסופות האגדה ועיצובו של קנון מודרני. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017.
- חוצין, שלמה בכור. מעשה נסים. בגדאד: דפוס ש"ב חוצין, 1890. זמין ב-[HebrewBooks](#).

טוהר, ורד. "של מי הסיפור הזה? הבניית אתוס לאומי באמצעות סיפור עממי במקראות ללימוד עברית". הד האולפן החדש. גיליון 103. חורף תשע"ה. 2015. עמ' 120 – 129. זמין ב-[כאן](#).

טוהר, ורד. "שני האחים ומקום המקדש". בתוך א. ליפסקי (עורך). אנציקלופדיה של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור. רמת גן, תשע"ח 2018. עמ' 59-79.

טוויין, מארק. מסע תענוגות לארץ הקודש. הוצאת כנרת זמורה- ביתן דביר, 2009 (1869).

לוינסקי, יום-טוב. "היאך נקבע מקום המקדש?" ידע-עם. 1968. כרך י"ג, מס' 33-34, עמ' 24-40.

ליפשיץ, יהודית, עודד ליפשיץ ועומר סרגי. היסטוריה מקרא ומה שקרה. ספר מלכים א. ספר לימוד לכיתות הגבוהות בבתי הספר היסודיים הממלכתיים. הוצאת יד יצחק בן צבי באישור משרד החינוך והתרבות, 2010.

לרנר, יעקב ויצחק ברקמן. טל בוקר: סיפורי מקרא ולמוד לשנת הלימודים השנייה והשלישית. ורשה: הוצאת מרכז, 1925.

מוסר אב. ליוורנו: בילפורטי וחברו, 1853 (1803). זמין ב-[HebrewBooks](#).

עומר, דבורה. מקומו של בית המקדש. הוצאה לאור מודן, 2013.

פדידה, מיכאל. "מקוה ישראל" מאת ישראל קושטא: אנטומיה של מקראה. תל אביב, 2021. זמין ב-[כאן](#).

פיכמן, יעקב (עורך). "שני אחים". בתוך ספר הארץ – אנתולוגיה של ארץ ישראל. תל אביב, הוצאת דביר. 1927. עמ' שלט.

פרנקל, לודוויג אוגוסט. ירושלימה: ספר המסע. ירושלים: אריאל, 1999 (1860).

קוסמן, אדמיאל. מסכת השלום. הסכסוך הישראלי-ערבי לאור מקורות מדרשיים ורבניים. ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2014.

קושטא, ישראל. מקוה ישראל. ליוורנו: שלמה בילפורטי וחברו, 1851. זמין ב-[ספרייה הלאומית](#).

ש. בן ציון. ששה סדרי מקרא בן עמי לבית הספר העברי. ספר שלישי: באורחת החיים. ירושלים, הוצאת המחבר. 1920.

שווארצבוים, חיים. "למקורותיה של האגדה על בחירת מקום מתאים לבניין בית המקדש בירושלים". ידע עם, 1968 כרך י"ג מס' 33-34. עמ' 41-45. נדפס שוב ב-ממקור ישראל וישמעאל. תל אביב: דון. 1968, כרך י"ג, מס' 33-34, עמ' 103-110.

שייבר, אלכסנדר. "אגדה על מקום המקדש בירושלים". בתוך Scheiber, Alexander. *Essays in Jewish Folklore and Comparative Literature*. Budapest: Akademiai. Kiado, 1985 (1952). החלק בעברית עמ' 18-28.

תלמי, אפרים ומנחם. "מקום המקדש". בתוך ספר ירושלים. תל אביב: הוצאת עמיחי, 1956. עמ' 70.

Bettelheim, Anton. *Berthold Auerbach; der Mann, sein Werk, sein Nachlass*. Stuttgart and Berlin: Cotta, 1907. Available at [Internet Archive](#).

Bin Gorion, Micha Joseph (ed.). "A Story of the Temple". In *Mimekor Yisrael*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990. pp. 163-164.

Chateaubriand, Francois Rene. *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary During the Years 1806 and 1807*. New York: Van Winkle and Wiley, 1814 (1811).

Florian, Jean-Pierre Claris De. *Eliezer et Nephtaly*. Poeme. Traduit de L'Hebreu par De Florian. Paris: Chez les Marchands de Nouveautes. 1802. Available at [Google Books](#).

Ginzburg, Louis. *Legends of the Jews*. Simon and Schuster, c 1956.

Hanauer, James Edward. *Tales Told in Palestine*. Cincinnati: Jennings and Graham. New York: Eaton and Mains, 1904. Available at [Internet Archive](#).

Hanauer, James Edward. *Folk-Lore of the Holy Land: Moslem, Christian and Jewish*. London: Duckworth & Co., 1907. Available at [Internet Archive](#).

Kopisch, August. *Gesammelte Werke von August Kopisch*, ed. Carl Botticher. Berlin, 1856.

Lamartine, Alphonse De. *Voyage en Orient*. Paris: Librairie de Charles Gosselin, 1843 (1835). Available at [Google Books](#).

Lamartine, Alphonse De. *De Lamartine's Visit to the Holy Land or Recollections of the East*. Vol. I. London: George Virtue, 1845. Available at [Internet Archive](#).

Libanon. Wien. 1855. pp. 142-145.

Pringle, Denys. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*. Vol.3. The City of Jerusalem: A Corpus. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Shah, Idries. *Caravan of Dreams*. London: ISF Publishing, 2014 (1968). Available at [Internet Archive](#).

Titmuss, Richard Morris. *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*. Expanded and Updated Edition. The New Press, 1997 (1970).

Tohar, Vered. "The Loyal Brothers: A Folk Legend in Transition". *Fabula: Journal of Folktales Studies*, 2017 58 3-4. pp. 256-270.

Twain, Mark. *The Innocents Abroad*. Hartford, Conn: The American Publishing Company, 1869. Available at [Google Books](#).